

Evoluția gradației adjectivale și adverbiale în limba română

Ștefan Găitănanu*

Facultatea de Litere, Universitatea din Pitești, Str. Gh. Doja 41, 110253 Pitești, România

Despre articol

Istoric:

Primit 28 aprilie 2014

Acceptat 29 iunie 2014

Publicat 13 ianuarie 2015

Cuvinte-cheie:

gradație

intensificator

superlativul invers

analitic

sintetic

Rezumat

Gradația adjectivală și adverbială a fost descrisă urmărindu-se direcțiile evolutive din latina populară și, fără o analiză în detaliu, cele integratoare, în contextul de ansamblu al limbilor romanice. Fără să aibă preocupări teoretice, prezentul studiu pleacă de la o înțelegere actuală a noțiunilor presupuse de categoria gradației, în funcție de care descrie faptele de limbă din texte aparținând primelor trei secole. Obiectivul principal a fost exemplificarea cu fapte de limbă a tipurilor și subtipurilor de structuri și elemente: grade de intensitate (pozitivul, intensivul și superlativul absolut) și de comparație (comparativul de egalitate, de inegalitate și superlativul relativ); semiadverbele comparative și modalitățile de realizare a complementului comparativ și a expansiunii acestei poziții sintactice la nivel frastic. După evidențierea unor experimente regresive, s-a încercat realizarea unei corelări nuanțate și diversificate între normele epocilor investigate și cea a limbii române actuale.

1. Preliminarii

O descriere de ansamblu a felului în care s-a realizat categoria gradației în limba română veche, de-a lungul a trei secole (secolul al XVI-lea – prima jumătate a secolului al XVIII-lea), este necesară, întrucât lucrările de istoria limbii și studiile lingvistice ale unor texte editate nu reușesc să surprindă diversitatea acestei probleme.

Trebuie semnalat că aspectele teoretice pe care le presupune această categorie nu sînt complet elucidate de cercetarea gramaticală actuală. În unele preocupări anterioare (cf. [Găitănanu, 2013](#)), cercetarea s-a bazat mai ales pe investigarea sincronică a faptelor de limbă; s-a simțit atunci nevoia unor confirmări ce țineau de limba română veche.

Prezentul studiu nu abordează decît tangențial aspectele teoretice, în schimb este preocupat de modalitățile complexe de manifestare a gradației adjectivale și adverbiale, atît la nivel propozițional (morfo-sintactic), cît și frastic.

O delimitare pe secole a faptelor de limbă descrise, în contextul unor exemplificări multiple, era posibilă, însă s-a preferat ca, de fiecare dată, să se facă trimiteri diversificate la texte aparținînd epocilor diferite, evidențindu-se astfel continuitatea procesului.

Structurile diacronice descrise sînt cele fundamentale și ele se înscriu, în linii mari, în coordonatele pe care le presupune raportarea normelor epocii la norma actuală.

2. Limba latină

La adjectiv și adverb se constată o diferență mare între modalitățile de realizare a categoriei gradației din latina literară și limbile romanice (situația este valabilă și pentru limba română, care, situată într-o arie laterală, este, în general, mai conservatoare). Aceasta se datorește faptului că sistemul din latina literară s-a destabilizat din interior, conform unei dinamici structurale determinate, în favoarea procedeelelor analitice din latina vorbită, cea care a contat ca prim vector în romanizare.

* Adresă de corespondență: stefan_gaitanaru@yahoo.com.

Specialiștii au subliniat motivațiile acestor devansări calitative: „În primul rînd, ele se explică prin tendința generală a limbii vorbite de a avea forme cît mai clare și mai explicite. În al doilea rînd, în cazul treptelor comparative, factorul afectiv intervine cu mai multă putere (...) În comparație cu formele sintetice, fixe și lipsite de expresivitate, formele analitice permiteau o mare varietate de mijloace” (Wald, 1965, p. 144).

Fenomenul, exemplificat cu multe fapte de limbă, excerptate din diferiți autori, a fost înțeles și ca o modalitate de diversificare stilistică: „În exprimarea gradelor de comparație se introduc adverbe noi, ce aduc atît o anumită variație, cît și o mai bună nuanțare” (Izverna-Tarabac, 2008, p. 150).

Cunoscutele rigori ale sistemului clasic nu s-au dovedit atît de puternice cît să reziste în fața acestor provocări. În primul rînd, marcatorii comparativului și ai superlativului, fiind în esența lor sufixe, n-au avut, se pare, un grad de specificitate suficient de mare, prin care să persiste ca flective; de asemenea, faptele de limbă prin care se manifestă gradația n-au avut o frecvență adecvată care să suplinească gradul redus de specificitate. În schimb, „Construcțiile perifrastice cu adverbe au circulat în limba vorbită în cursul întregii latinătăți” (Wald, 1965, p. 144). Ele erau preferate în latina populară, deoarece lexemele adverbiale funcționau ca intensificatori semantici mult mai puternici decît puteau fi sufixele, fie ele și specializate. Aceasta în condițiile în care gradația, prin natura ei, este o categorie cu o pondere semantică mare și o cu gramaticalizare slabă.

Unul dintre aspectele semantice importante este acela că orice gradare (în latină erau considerate ca atare doar comparativul și superlativul) presupune, de cele mai multe ori, o raportare a însușirii la doi „actanți”, echivalarea sau ierarhizarea implicînd o focalizare suplimentară în context. Trebuie, de asemenea, subliniat că inferioritatea și egalitatea se exprimau în latina literară cu ajutorul (semi)adverbelor (*minus, minime, tam...*). Tot analitic erau gradate și adjectivele cu temă vocalică de tipul *idoneus, strenuus...*: „*Magis est l'adverbe employé normalement en latin classique pour former les comparatifs périphrastiques, comme maxime pour former les superlatifs*” (DELL, p. 378). Distincția între adjectivele cu temă vocalică și celelalte nu putea fi menținută de vorbitori cu strictețe în automatismele vorbirii, așa că formele analitice s-au extins: „Réserve d'abord a quelques adjectifs, dont le comparatif était inusité (type *strenuus, idoneus*), il s'est étendu à tous les autres, se substituant au comparatif en *-ior*, dont la valeur n'était pas nette et allait s'affaiblissant” (*ibidem*).

Gramaticienii au consemnat multe destabilizări ale sistemului: „Cu vremea, limba latină a pierdut conștiința ideii de comparativ exprimate prin sufixele **ero* și **tero* și a adăugat la ele sufixele *-ior* și *-ius*: *infer-ior, sup-er-ior, ex-ter-ior, in-ter-ior* (de la *inter-us*)” (Bujor & Chiriac, 1971, p. 50).

Fenomenul supragradației sintetice s-a desfășurat, uneori, în serie continuă: „Bien que comportant déjà un suffixe de comparatif, *exterus* a été doté d'un comparatif *exterior, -ius* (opposé à *intérieur*) (...) et d'un superlatif *extremus* (...). Ce superlatif est la forme la plus employé; à basse époque on lui crée un comp *extremior* (Apol.) et un superl. *extremissimus* (Tert.); cf. *postremissimus*” (DELL, p. 204).

Pe lângă supragradația sintetică, mobilitatea sistemului cunoaște și alte aspecte, consemnate de textele autorilor clasici și de cele aparținînd latinei creștine:

- a) Dublarea formelor de comparativ cu adverbe: *magis maior, magis suspensior, magis melior, magis locupletior, plus magis, magis irritator, magis lenior, plus lenior, magis aptior, magis deterior, magis sublimior...* (apud Wald, 1965, p. 146).
- b) Dublarea formelor de superlativ cu adverbe: *maxime liberalissima, maxime gravissimus, maxime pessima, maxime humanissimi, ingens planissima, ingens simillima, valde optimus, nimis uberrima (ibidem)*. Din latina creștină se pot enumera multe „pleonasme”: *multum carissime, pulcherrima nimis, valde obscurissimus, valde pessime...* (Blaise, 2000, p. 86–87).
- c) Folosirea procedeelelor alternative (forma sintetică dublînd-o pe cea analitică) la adjectivele cu temă vocalică: *strenuior, industriior, arduius, perpetuius, assiduior, noxiior, necessarior, exiguior, egregissima, perpetuissima, strenuissimus, vacuissimus, asiduissimus...* (apud Wald, 1965, p. 143).
- d) Utilizarea comparativului în locul superlativului: *maior autem harum est caritas; omnium rationabilium infirmius et fragilius animal nos sumus homines (ibidem, p. 145); altior est omnibus illis; omnibus*

altior sit ille medianus (CR, XII, 25, 26); *sapientior prae omnibus, uniuersique patria sua carior est* (Blaise, 2000, p. 85).

Procedeul a constituit, în perspectivă, o soluție: „În asemenea construcții se află, probabil, originea formei romanice în care superlativul relativ se exprimă prin comparativ + articol” (Wald, 1965, p. 145).

- e) Înlocuirea superlativului sintetic cu cel analitic, prin utilizarea unui număr foarte mare de adverbe, ceea ce făcea dificilă gramaticalizarea lor: *multum, bene, valde, pulchre, oppido, impense, egregie, nimis, fortiter, mirifice...* (apud Wald, 1965, p. 144). Dintre adverbele utilizate în exprimarea superlativului, în latina familiară, cel mai frecvent, era, se pare, *multum*: *multum mirabilis, multum tardus, beatus multumque felix, multumque religiosus, multum carrissime...* (Blaise, 2000, p. 86); *multum dilecta* (Stati, 1961, p. 123). El a fost preluat ca formă de bază în unele limbi romanice: *molto* (it.), *muito* (port.), *molt* (fr. veche), *muy* (sp.).

Cu același regim se întâlnește și în aromână: *multu mare, multu bun, multu gione* (Caciuperi, 1985, p. 33); *multu mintimenu, multu mușatî* (Caragiu Marioțeanu & Saramandu, 2005, p.92).

Diversificarea se produce și în româna actuală, în care, pentru realizarea superlativului absolut, se utilizează foarte multe construcții de tipul adverb + *de* + adjectiv (*extrem de, excesiv de...*), ce se remarcă tot printr-o expresivitate nuanțată, un impediment în calea gramaticalizării (cf. GALR I, p. 162).

La adverb, în latină, interesează mai puțin terminațiile de la pozitiv. Ele se distribuie în funcție de tipurile de adjective sau substantive la care se atașază (*avare, longe, facile, merito, falso, secreto, utiliter, prudenter, breviter, humanitus, penitus, raptim, furtim, privatim...*). În această diversitate se încadrează și cele mai multe adverbe care nu presupun conversiunea și care, de regulă, nu sînt angajate în comparație: *ferme, praesertim, omnino, aliter...* Pot fi întâlnite și alte forme: *frustra, ita, quoque, solum...*

La comparativ, toate adoptă terminația de comparativ neutru singular a adjectivelor: *crebrius, doctius, fecundius, miserius, pulchrius, saepius, tutius...*

La superlativ, după sufixul specific formei sintetice adjectivale, s-a adăugat desinența nominală de instrumental –*e*: *aptissime, celerrime, doctissime, fortissime, longissime, pulcherrime, rarissime, saepissime, tutissime...*

În ciuda acestor diferențe, s-a constatat că: „Procedeele de formare a comparativului și superlativului sînt aceleași ca și la adjective” (Wald, 1965, p. 202). Acest lucru este valabil mai cu seamă referitor la formele analitice din latina vorbită: „Ca și la adjective, și la adverb a luat o mare extindere comparația analitică cu *magis* și *maxime*, mai ales în perioada tîrzie, cînd formele sintetice își pierd valoarea lor” (*ibidem*, p. 203).

3. Limba română

Româna, ca și celelalte limbi romanice, a preluat din latina populară cele două valori ale gradăției, existente și în latina literară: comparativul și superlativul.

S-au produs cîteva mutații succesive:

- a) Trecerea la analitism a comparativului și a superlativului a făcut ca formele acestora să se întâlnească cu formele analitice prin care se exprimau egalitatea și inferioritatea. În latina literară acestea din urmă nu erau considerate forme gramaticalizate, fiind totuși destul de frecvente, urmate, de cele mai multe ori, de complementul comparativului, introdus prin *quam*, ca și formele sintetice.

Astfel, pentru exprimarea egalității, adverbul prototipic era *tam*, aflat, de regulă, în corelație cu adverbul comparativ *quam*: *non tam praclarus est scire Latine, quam turpe nescire; nihil est tam volucre quam maledictum* (DLL, p. 1311); *quam malus Homerus, tam bonus Chærilus poeta est* (DELL, p. 674)...

În corelație cu *quam* se folosește deseori și *minus*, adverbul prin care se exprimă inferioritatea: *nihil minus quam hostem expectare* (DLF, p. 839); *patria hominibus non minus cara esse debet quam liberi* (DLL, p. 826).

b) În configurația de ansamblu a sistemului astfel constituit, cele două valori (comparativul și superlativul), pe lângă pozitiv, au intrat în corelație cu comparativul de egalitate, poziționându-se ca valori ale inegalității. În același timp, față de inferioritate, s-au poziționat ca valori ale superiorității. Aceasta corespunde cu faptul că inegalitatea presupune o polarizare, așa încât s-a creat, în cadrul fiecăreia, opoziția superioritate – inferioritate: formele analitice ale inferiorității s-au atașat la formele noi, analitice, ale comparativului, devenit de superioritate. În latina literară, câmpul semantic al gradației era reprezentat de antonimia lexicală, de tipul *angustior – largior*. În consecință, s-a trecut de la antonimia lexicală la cea exprimată de instrumentele (semiadverbele) comparativului și ale superlativului (*magis – minus*): *mai îngust – mai puțin îngust*; *mai larg – mai puțin larg*, *foarte informat – foarte puțin informat*.

c) Limba română nu a conservat comparația clasică, realizată la unele adjective prin supletivism, existentă, se pare, și în latina populară, întrucât se întâlnește în celelalte limbi romanice: *bonus – melior* (fr. *meilleur*, sp. *mejor*, it. *migliore*, port. *melhor*...); *malus – peior* (fr. *pire*, sp. *peor*, port. *pior*, it. *peggiore*...); *parvus – minor / minus* (it. *minore*, fr. *moins*, sp. *menor*, port. *menor*...).

În realitate, în mod interesant, limba română l-a preluat din acest sistem numai pe *magis*, care nu este un adverb propriu-zis, cum consideră unii lingviști, ci un comparativ de la *magnus*, ce a funcționat în alternanță cu *plus*, specializat o vreme pentru cantitățile numărabile: „*magis* (arh. *mage*), adv. la comp. (superl. *maxime*), arătând superioritatea calitativă, pe când *plus* – pe cea cantitativă (DLL, p. 791); „*mag-is*, unde se cunoaște bine că *-is* exprimă comparativul și nu poate fi decât forma redusă a lui **-yos*” (Bujor & Chiriac, 1971, p. 53).

Însă limba română, nepreluând pe *minor / minus* a utilizat, dintr-o variantă a latinei populare, pronumele nehotărît *puțin*, pe care unele lucrări lexicografice îl consideră cu etimologie necunoscută (DEX, p. 903), dar care presupune o formă reconstruită, **pittinus / putinus* (MDA, p. 107; DER, p. 649; cf. și sp. *pequeño*).

Aceasta nu este o explicație la faptul că unii lingviști semnalează formele inferiorității ca fiind „apanajul celor care vorbesc o limbă îngrijită, cultivată, al celor ce cunosc și limbile romanice, occidentale (...)”. Se poate deci considera comparativul *de inferioritate* (și superlativul relativ de inferioritate) ca având o origine literară (franceză – italiană), deci o structură comparativă recentă” (Niculescu, 1999, p. 184–185). Astfel de forme se găsesc însă și în dialectele sudice: *Nisî easti ma puțin bun di nisû*; *Paplu immî ma puțin ayonea di mæa* (Caragiu Marioțeanu & Saramandu, 2005, p. 180). În plus, cum se va vedea, atestările din dacoromâna veche sînt anterioare influenței presupuse din limbile romanice.

d) O adevărată provocare a constituit-o pentru limbile romanice în general, și pentru limba română în special, disocierea dintre superlativul relativ și cel absolut.

În latină, opoziția se realiza contextual: *senex omnium sapientissimus* (superlativ relativ), *femina pulcherrima* (superlativ absolut). De regulă, superlativul cu prefixe (*vir praclarus*) nu primea complementul superlativului.

Limbile romanice au apelat la articulare și, întrucât articularea era analitică, procedeul s-a integrat foarte bine în noul sistem. Nu același lucru s-a întâmplat cu limba română, în care articularea este enclitică (sintetică). Au fost adoptate mai multe soluții.

Istoromâna a apelat la un procedeu suprasedgmental, păstrînd identitatea formelor și deplasînd accentul de pe adjectiv (*mai búr* = comparativ), pe semiadverb (*mái bur* = superlativ) (cf. Caragiu Marioțeanu, 1975, p. 200).

Aromâna a instrumentalizat articularea cu articol hotărît: *Toma easti ma marli di noi*; *Maria cu Venera sîntu cama bunili feati di Verygia* (*ibidem*, p. 240).

Meglenoromâna utilizează același procedeu ca aromâna (articularea enclitică a adjectivului aflat la comparativ), dar inovează adăugîndu-i formantul *țel, țea*, preluînd așa-zisul articol demonstrativ sau adjectival: *tsela mai marli ra-nsurat* (*ibidem*, p. 279). De remarcat că, frecvent, nu se foloseau simultan cele două articole, expresiile putîndu-se dispensa fie de unul, fie de celălalt.

Dacoromâna exclude articularea sintetică, ce presupune articolul hotărît, deși, la pozitiv, utilizarea ei redundantă este, în textele vechi, destul de frecventă: *Domnul cel tarele* (PH, 23/10); *Dumnedzăule*

tarele, ascultă rruga mea (PH, 83/9). Specializează, în schimb, formantul *cel, cea, cei, cele*, cu distribuirea numai a primului element de masculin/neutru pentru superlativul relativ al adverbilor.

3.1. Gradele de intensitate

3.1.1. Pozitivul

La adjectiv, pozitivul reprezintă forma de bază a adjectivului și, sub aspectul gradăției, nu are mutații prea mari pe întreg parcursul evolutiv al limbii române. Se află în schema logică a categoriei, la același nivel semantic cu comparativul de egalitate, exprimând o însușire egală cu ea însăși, necomparată. De aceea, cum se va vedea, comparativul de egalitate se poate folosi fără expresiile semiadverbiale de comparație *la fel de, tot așa de...* Acest lucru a fost subliniat de cercetători: „... caracterul facultativ și statutul mărcii comparației de egalitate: elementele *la fel de, tot așa de, tot atât de...* nu sînt obligatorii și nu de ele depinde apariția complementului comparativ” (Zafiu, 2006, p. 216). În astfel de enunțuri, se poate vorbi de un comparativ eliptic, instituit ca atare de complementul comparației și nu de un „pozitiv comparat” (GALR I, p. 155): pozitivul exprimă o însușire în sine, care nu se compară.

În limba română veche, adjectivalele intensive (cf. Brăescu, 2012, p. 66) își amplifică insistent forța prin enumerații cu un număr mare de termeni: *pre eale luminate, dulci, mirositoare, iușoare, supțiri (...)* sănătoase (EÎ, 375, 12–13); *și alese tot oameni buni și derepți (...)* și am făcut țară mare și bună și dulce (A, 6^f/6 – 6^v/2–3); *Într-acelea zăcea mulți bolnavi, orbi, ologi, uscați* (TE, 17^v/10); *calul rîios, găsește copaciul scortos: iuți, mîndri, mincinoși, fățarnici, giurători pentru hiece, amăgitori* (LTMN, 309^v/4–6); *ce și alți mulți împărați bogați, cinstiți, mari, tari și vestiți* (CO, Div, 12^f/1–2)...

Uneori, determinările sînt puse în relație antonimică: *ce feali de omu e: jidov sau păgîn, cinstit au rușinat, derept au păcătos, destoinic au ba, bogat au mișel, cum era și acest sutaș* (TE, 63^f/1–3). Apar și în alte corelații diversificate: *unele era albe, altele roșii, altele mohorîte, verzi sau pestrîțe* (A, 10^v/6–7)...

Cu o implicare semantică similară, se utilizează și demonstrativul emfatic *cel*, în sintagme din trei termeni, de tipul *șearpele cel de demult, Domnul cel răstignit* (EÎ, 177, 5; 178, 10), în care termenul median poate fi omis: *șearpele de demult*. Din aceste considerente, s-a arătat că *cel* „își pierde calitatea de pronume (devine adjectiv) și îndeplinește (precum celelalte demonstrative adjectivale postpuse) funcția sintactică de determinant emfatic” (GBLR, p. 140), „fiind mijlocul tipic de realizare a supradeterminării” (Brăescu, 2012, p. 85). În anumite contexte, articolul hotărît îndeplinește aceeași funcție: *scoateți mișelul și mesearul și den mînrule greșitului mîntuiți-l* (PH, 80, 4); *era următoriu Marelui Petru* (PRED, p. 54).

Trecerea de la valoarea de adjectiv pronominal demonstrativ la cea de pronume semiindependent (demonstrativ) este uneori evidentă, cînd din determinant al substantivului rămîne singur centru de grup: *cei oameni buni, ei sînt lepădați, iară cei răi sînt în mare cinste (...)* el face celor oameni buni dereptate și bine, iar celor răi, rău face (TE, 153^f/7–8, 10–11).

În această direcție evolutivă, nu se mai poate vorbi despre „la grammaticalisation de l'article adjectival roumain” (Iliescu, 2006, p. 163).

Despre supradeterminare se poate vorbi, în limba veche, mai ales în cazurile de dublă „articulare” a adjectivului: *Domnul cel tarele* (PH, 23, 10); *locul cela strimtul* (CLRV, 1, 1^f/10); *dzilele ceale bonile* (CV, 66^f/13–14); *soția ta ceaea iubita* (CS, 113^f/13–14); *chinul cela marele* (CS, 114^v/4–5); ... În același fel se poate vorbi și despre articularea redundantă: *Dummedzăule, tarele, ascultă rruga mea* (PH, 83, 19), *marea Arrtemida efeseiască* (CV, 6^f/10–11); *marele patriarhul Ioan Zlataust, învățătorul* (CS, 49^f/2–4); *tatăl putearnicul, făcătoriu ceriului* (CS, 102^f/7–9)...

Cel, ca adjectiv pronominal, preia prin acord mărcile de gen și număr ale substantivului. Apar astfel, cele de masculin singular: *cel fecior mai mic cu cel mai mare* (EÎ, 26, 10), *șarpele cel înfricoșat, chitul cel stricătoriu de suflet* (EÎ, 87, 17–18), *legă pre cel tare și birui pre cel viclean* (EÎ, 370, 6–7), *spre Dummedzăul cel tare și cel viu* (DPS, 41, 2); feminin singular: *lumina cea minunată a preamîndriei cea neajunsă* (EÎ, 334, 14–15), *Și casa ce mare și ce mică era plină de turci* (LTMN, 300^v/19–20); masculin plural: *pre cei mîndri și falnici* (LTMU, 21^v/16); *Ci nevoie ieste a opri cei puțini pre cei mulți și cei slabi pre cei tari* (LTMU, 116^v/14–

16); feminin / neutru plural: *gol de toate și de ceale trupești și de ceale sufletești* (EÎ, 16, 16); *vulpile ceale împuțite (...)* *virtuapele ceale văzute* (EÎ, 282/10, 14); *ș-au hulit lucrurile lui ceale bune* (TE, 72^f/6–8)...

Ca centru de grup, dar și ca determinant emfatic, *cel* instituie desinențele cazuale, cele de genitiv-dativ fiind evidente: *a lu Dumnedzău celui den sus* (PH, 11, 6); *deșchisul trupului lui celui preasfânt* (EÎ, 108, 15); *chipul șarpelui celui viu și veninat* (EÎ, 177, 15); *denaintea feței muncitorului celui mort* (EÎ, 395, 3); *de spuse ceii feate preacurate* (CS, 2^v/11); *socotitoriu credinței ceii direapte* (VO₁, II, 4); *din fîntîna vieții ceii vecinice* (DPS, V, 8); *al tainelor celor negrăite* (EÎ, 334, 14); *înfricoșare puterilor celor drăcești gonitoare* (EÎ, 185, 11).

La adverb, pozitivul nu are diversitatea aspectelor întâlnită la adjectiv, cu atît mai mult cu cît sînt abordate doar cele care prezintă categoria gradăției. Unele enunțuri redau fenomenul conversiunii din adjective: *păsări frumoase era și cînta frumos* (A, 10^v/5–6). De cele mai multe ori sînt determinate verbele: *și căuta semeș spre oaste* (A, 1^v/9–10), *iar omul răcni tare și zbieară tare* (A, 2^f/6), *și să mirară mult* (A, 9^f/7); *rău să întristă și cumplit să mîhni* (CO, Div, 14^f/5–6)...

3.1.2. Intensivul

Este gradul median în configurația intensității și, deși descris deseori de gramaticieni (cf. Jordan & Robu, 1978, p. 343; Irimia, 2008, p. 101–102), nu a fost individualizat ca atare, nu a fost disociat de comparativ: marcatorii intensivului se atașează la cei ai comparativului, pe de o parte, pe de altă parte există modalități de intensificare și la comparativ. Noua *Gramatică Academică* descrie construcțiile intensive și progresive indistinct, în sfera comparativului (cf. pp. 157, 158), realizate prin a) *mult mai, și mai, încă mai*; b) *tot mai, mereu mai, din ce în ce mai*. În realitate, dintre aceste serii de formanți, primele aparțin comparativului (structurile pot fi urmate de complementul comparativului: *Lucrează mult mai bine decît tine*); celelalte aparțin intensivului de superioritate (= progresivului: *Este din ce în ce mai informat*) și de inferioritate (= regresivului: *Este din ce în ce mai puțin informat*). Se observă că ultimele enunțuri nu pot încadra un complement comparativ: **Este din ce în ce mai informat decît tine*.

În limba veche, se întîlesc, destul de frecvent, construcții intensive ale comparativului, deopotrivă la adjectiv și la adverb: *Unii voru fi luminați, alții și mai luminați, cum grăiește apostolul* (CS, 45^v/2–4); *Cu multu trăgea mai multu de alalte măsuri* (CÎ, 313/23); *dară încă mai rea iaste cînd purcede din lipsa și neștiința cuvintelor trebuitoare* (CO, Ist, 35/16–17); *decît dreptul să poate afla altul și mai drept, așe și decît viclianul iaste altul și mai viclian* (CO, Ist, 40/19–20); *iară despre partea sufletului cu multul mai mult nesățios și nesăturat iaste* (CO, Ist, 54/11–12); *și încă mai mult între alții nu numai arcoasă sprîncenele-și a-și rădica* (CO, Ist, 58/12–13); *își strică obrazul și numele și mai rău de la Poartă* (LTMN, 293/11–12); *încă și mai mari mulțămîtă arată Iordachi lui Antohi-vodă* (LTMN, 297/6–7)...

Trebuie însă precizat că aceste construcții aparțin gradului comparativ, ca modalități de intensificare a comparației.

Construcțiile aparținînd gradului intensiv se caracterizează, așa cum s-a mai arătat, prin imposibilitatea atașării complementului comparativ.

Cele mai frecvente, atît la adjectiv, cît și la adverb, sînt cele ale superiorității (progresivul): *Și glasul trîmbiteei ce de ce mai mare se înălța* (PO, Ex, 19, 19; cf. lat. *et sonitus bucinæ paulatim crescebat*); *tot mai spre rău den zi în zi mergînd* (RG, 129/2); *nu va să ierte păcatul și greșala acești țări tot mai mare și mai rău și mai amar și mai suspîn să adaoge* (LTMN, 283, 27–29); *sirinile tot mai de rău făcătoare* (CO, Div, 19^v/17); *din an în anu tot rău și amar de creștini și pustiire au rămas* (LTMN, 222, 17–18); *dar, ca să admirați din ce în ce mai mult exactitatea prea strălucitului traducător* (PRED, p. 105: prefață de Antim Ivireanul, 1704).

Unele expresii presupun progresia prin repetarea intensificatorului: *acmu mai mai tot cuvîntul să curma (...)* *și toată gura mai mai să astupa (...)* *Și acmu cu toatele mai mai după voia Corbului să lăsa* (CO, Div, 35/18–19). Fenomenul este livresc, preluat din latină: „3 (repetat) *magis magisque (magis et magis, magis atque magis, magis magis) din ce în ce mai mult*” (DLL, p. 792). Construcția iterativă adverbilă n-a reușit să se impună în exprimarea progresiei, ci doar ca aproximator (cf. Brăescu, 2012, p. 100) al acțiunii: *era mai mai să reușească*.

3.1.3. Superlativul absolut

Este gradul ce exprimă intensitatea cea mai mare a însușirii (superlativul absolut) sau varianta infimă a ei ('superlativul negativ': Irimia, 2008, p. 101; Dimitriu, 1999, p. 207–208). Dacă se abandonează denumirea improprie de 'superlativ de inferioritate', s-ar putea recurge la expresia 'superlativ absolut invers'.

În evoluția acestuia, limba română a apelat la procedee existente în latina populară: adverbele *multum* și *forte* precum și prefixul superlativ *prea-*. Aceștia „joacă, de fapt, rolul unor intensificatori” (Gafton, 2001, p. 108).

Adverbul *multum*, preluat, așa cum s-a arătat, de unele limbi romanice, formă de bază în aromână, era destul de des utilizat și în limba română veche. A fost utilizat în primul rând ca adjectiv și ca adverb: *mumă voastră Cleofila ce fu mult înțeleaptă* (A, 56^v/9–10); *multă fu plîngere tuturor* (CV, 12^r/13); *și multă vreamă trecu* (CV, 43^r/4–5); *cu multu prețu agonisiiu aceasta cetate* (CV, 23^r/1–2); *și de stîlpurile lor era spînzurați nărod multu* (CS, 24^r/7–10); *oile lor multu se-au ploditu* (PH, 143, 13); *mult îmblă sufletul mieu* (PH, 119, 6); *și mult au hulitu pre slujitorii besericiloru* (CS, 25^r/13–14)...

Superlativul absolut propriu-zis a fost construit foarte frecvent în limba veche cu acest semiadverb: *multu easte milostiv și ieftinu* (CV, 67^r/12–13); *Că tu, Doamne, bunru și blîndu ești și multu milostiv tuturor* (PH, 85, 5); *ucide pieptul tău, mult păcătoase suflete; primăvara (...) cea mult roditoare au sosit; iară pre noi, mult milostive Doamne...; sufletul nostru mult roditoriu* (EÎ, 181, 19; 283, 8; 315, 6; 332, 2–3); *Dereptu apostoli, rugăm multu milostiv Domnul* (CS, 109^v/6–8); *Doamne, miluiește-mă că sînt mult păcătos* (CPV, 6/3); *Ai miei cei mult mînioș / Ce să scoală însetoș* (CPV, 17/235–236); *numai Dumnedzeu este mult milostiv* (LTMN, 215^v/4); *mult dorita și așteptata sară* (CO, Ist, 83/4–5)...

Pentru a exprima opoziția superioritate – inferioritate (suprem – infim) în cazul superlativului absolut, limba română veche a încercat o opoziția antonimică, avînd la bază adjectivul/adverbul *puțin*.

Astfel, cu superlativul absolut propriu-zis s-au construit enunțuri de tipul: *fu în vreamea acea voroavă nu puțină; da meșterilor lucrare nu puțină; Și aduseră pruncul viu și fu mîngîiare nu puțină; Și varvarii făcea nu puțină noao milostenie; și căzu frigu nu puțin* (CV, 4^r/12–14, 4^v/4–5, 9^r/1–2, 48^r/11–12, 44^v/6)...

Construcțiile sînt foarte frecvente și se întîlnesc și în textele netraduse de mai tîrziu: *nu puțină întristare domnului și neamului au dat; nu puțin vrednic și înțelept; l-au spînzurat unde nu puțin norod era; pre carele nu cu puțină cheltuială l-au ridicat; nu puțin s-au turburat* (RG, 144^v/14–15, 17, 168/18, 181/4, 191^v/9–10); *nu puțin reale și stricăciuni au simțit ținuturile romanilor; însă nu puțină mirare iaste la toț* (ITR, 13^v/5–6, 71^v/1)...

Că acestea echivalează cu superlativul se poate observa din textul latinesc (*Aduxerunt autem puerum viventem et consolati sunt non minime*, NT, Act, 20, 12), dar și din traducerile ulterioare: *Și aduseră pe fecior viu și să mîngîiară foarte* (NTB, Fapte, 20, 12); *Iar pe tînăr l-au adus viu și foarte mult s-au mîngîiat* (B, p. 1263).

Polul opus, al intensității minime, s-a exprimat antonimic, prin suprimarea negației: *Și zise lor Iisus: Ce sînteți spăimați voi, o, puțin credincioși; și grăi lui: puțin credincioase, pentru ce te îndoși?* (NTB, Mat, 8, 26; 14, 31); *Ce sînteți fricoși, puțin credincioșilor?* (AI, 164^v/12).

Procedeele, așa cum se vede din faptele de limbă, este destul de bine reprezentat, trecînd din traducerile religioase în alte stiluri. Însă, din cauza utilizării frecvente a lui *puțin* cu valoare adjectivală și adverbială nu s-a putut menține.

Adverbul *forte* a preluat în latina populară locul adverbului clasic *fortiter*. Poate fi interpretat ca o conversiune din adjectivul *fortis*, –e, care avea el însuși grade de comparație: *fortior atas, fortior numerus, fortissima ligna, forte et vehemens dicendi genus* (DLE, p. 563).

Ca și *magis*, de la comparativ, apare și singur, ca simplu adverb (funcționalitate pe care ulterior și-a pierdut-o), implicînd mai mult sau mai puțin o intensificare superlativă (*foarte = puternic*): *Și blagoslovi ei și mulțiră-se foarte* (PH, 106, 38); *Așa și limba, mitiutelu mădulariu easte și foarrte se laudă* (CV, 62^r/7–9); *foarte au mîniat pre Dumnezău; se miră de aceasta foarte; Bucură-te foarte, fata Sionului; și ne foarte așa mirăm de podoaba lor* (EÎ, 11, 12–13; 264, 1; 277, 6; 357, 16); *ceea ce tu cu nușii foarte te dezmierdai* (CS,

113^f/15–16); și sufletul meu să spămăntă foarte; Ferit-au mărturiile tale și îndrăgitu-le-au foarte; foarte am silit de-am pus cuvintele (DPS, 5^f/3, 163^v/166, 211^f/6).

Cu un sens similar lui *foarte*, ca adverb, s-a întrebuițat frecvent adverbul *vîrtos* (< lat. **virtuosus*): *întoarce-se-vor și sfî-se-vor vîrtos currundu* (PH, 6, 11); *mai vîrtos de cărturari și farisei; mai vîrtos de toți; mai vîrtos de năsipul mării* (EÎ, 6, 8; 8, 4; 10, 14–15); *ci mai vîrtos cu multă blîndețe* (RG, 1, 28)...

Una dintre trăsăturile fundamentale de adverb ale lui *foarte* a fost mobilitatea topică, ceea ce a îngrenat mult gramaticalizarea lui, ca formant al superlativului absolut.

De multe ori, se întâlnește în utilizare normală, în antepunere: *focului care era foarte mare; păcatul (...) foarte amar* (EÎ, 13, 11; 31, 17–18); *au fost războiul foarte tare și mare* (LTMN, 215^v/4); *Om foarte învățat, înțelept bun și ostaș mare era* (ITR, 24^v/6–7); *foarte cu greu iaste a lăsa Beligradul; foarte peste puțința săracilor era; dăruind mării sale și un cal foarte frumos* (RG, 170^v/13; 175, 27–28; 200^v/17–18)...

Frecvent, este însă postpus: *Mare-i Domnul și lăudat foarte* (PH, 46, 2); *vestit întru ovreai și bogat foarte; piatra prăvăli că era mare foarte* (EÎ, 418, 10; 426, 16); *desfrînată domniia și nedireaptă foarte* (LTMN, 159, 16); *și acolo mult foarte într-însa aur, argint și alte scule* (ITR, 19^v/4–5); *moșii mării sale, care fiind mică foarte* (RG, 202^v/19–20)...

Piedica cea mai evidentă în calea gramaticalizării este intercalarea în fața cuvîntului-bază a altor elemente lexicale: *loru le pare că foarte umblă bine în porîncile lu Dumnezeu* (TE, 83^v/11); *cum am face lor foarte o slujbă mare* (VO₁, 27^v/2); *iară foarte au ținut puțină vreamă războiul; foarte este tare și cu nădejde de izbîndă; foarte cu puțințe oaste curuți de-a lui rămăsese; ce foarte un lucru puțin; era foarte cu supărare mare oștenilor* (LTMN, 165, 1–2; LTMN, 212^v/10–11, 380^v/11–12; 425, 5); *care era foarte om viteaz și meșter la ale războaielor; Sever voievod, ostaș foarte și vreadnic, l-au trimis în Siria* (ITR, 13^f/11, 163); *l-au făcut de iznoavă, foarte lucru frumos și minunat* (RG, 188^v/40).

Poziționări similare în enunț se întâlnesc și la adverb: *Și se bătură foarte tare* (A, 2^v/3); *Aicea vedem Hristos să ceară foarte tare credința cea slabă ce avură jidovii* (TE, 86^f/1); *l-au ospătat dumnealui paharnecul foarte frumos* (RG, 200^v/17–18)...

Prefixarea superlativă, mai ales cea cu *pre(a)*– este foarte frecventă.

Ea nu depășește însă, sub acest aspect, pe cea analitică, realizată cu semiadverbul *foarte* (cf. Frâncu, 2009, p. 272). Acest prefix a fost moștenit din latină, unde era, de asemenea, foarte productiv: „De asemenea, limba latină a folosit și compunerea cu ajutorul prefixelor *per* și *prae*. Procedul pare să fi aparținut limbii vorbite. (...). Tot în perioada arhaică apar forme cu *prae*–; ele sînt folosite în toate epocile pînă tîrziu” (Wald, 1965, p. 143). Influența slavă i-a consolidat poziția. Disponibilitatea lui este mare, încît se extinde și la alte părți de vorbire, mai ales la verbe și la substantive: *întru puținelu nu me preapîrrești* (CV, 41^f/7–8); *aceaste dzile preavestiși* (CV, 18^f/13–14); *Deci o preaîndrăgi și puse ochii hitleni spr-nsa* (MO, 22^f/5–6); *lucrul său întru mîndră preamîndrie* (CV, 63^f/11–12); *să spurcă cu rele lucrure, cu preaiubire și clevetescu* (CS, 12^v/5–7)...

De regulă, prefixul este atașat lexemului pe care-l intensifică: *Cinre e preamîndru și meșteru întru voi* (CV, 63^f/9–11); *slava aceasta iaste tuturor preacuvioșilor lui* (PH, 149, 9); *Spuse ceii feate preacurate că va naște Hristos?* (CS, 2^v/11–12); *și luară preacinstita maică lu Hristos* (CS, 22^v/7–9); *Aduse oarecine împăratului un măr preamare; De-acii prinseră grecii preamulți; și huliia pre Maica preacurata; proslăvii și precista Maică* (MO, 59^f/3, 75^v/4–5, 91^v/2–3, 102^v/7–8); *nice preacurvariu ca alalți oameni; Cel preacurat și prealuminat scaun al lui Dumnezeu; și de la prealuminații îngeri a lui Dumnezeu; Acel preaînșălătoriu și fur meșter; va fi de preaminunată vedear; o, preadulci cuvinte; Preaveacinicul Dumnezeu; Dumnezeu preaveacinic îndoită naștere are* (EÎ, 4, 7; 10, 17–18; 27, 7; 387, 11; 67, 15; 259, 16; 304, 10; 387, 11); *și cu preacurvariul partea ta o puneai* (DPS, 62^f/19); *Deci pre dînsul, preafrumos, prealuminos știindu-l* (CO, Div, 6^f/15)...

Anumite transcrieri din grafia chirilică îl redau pe *prea* detașat de cuvîntul-bază: *Și era prea voinic și frumos Țiminshi* (MO, 125^v/7); *și rău eretic se fece că era prea cărtulariu* (MO, 53^v/2)...

Destul de frecvent se întâlnește superlativul cu *prea* și la adverb: *preslăvit grăiră-se de tinre* (PH, 85/3); *de-și scoase țara pre ușor de foamete* (MO, 125^v/2); *prea lesne nu va putea cuprinde Ardealul; prea lesne*

cuprinde orașele pre sama sa; le-a dat leșilor războiu pre tare și frumos, căce merge pre bine și frumos la războiu (LTM, 163, 16–17; 165, 10–11; LTMN, 247^v/13–14)...

Încă din latină, superlativul se putea exprima prin intermediul multor adverbe cu funcție de intensificatori. În limba română, veche și modernă, expresiile adverbiale implicate în intensificarea extremă, sînt foarte des întrebuițate. Ca și în limba română actuală, funcționalitatea lor este complexă: „Elementul comun pentru această clasă variată semantic și numeroasă, este prezența semelor graduale, fie dintr-o zonă a cantității, fie a calității și a semelor apreciative, care plasează toți acești determinanți într-un plan marcat stilistic, al afectivității, al emotivității” (Pană Dindelegan, 1992, p. 92).

Exemple, în limba română veche, sînt numeroase, fie la adjective, fie la adverb: *prespre măsură învrăjbiia ei* (CV, 38^v/3); *și să muncia fără seamă mulți; adul iaste plin de amar fierbinte și durere fără seamă; să va grăi glas de urgie fără de măsură; va zice tuturor Hristos cu glas mare de urgie fără de măsură* (CS, 31^f/8-8, 112^v/13-15, 44^f/15 – 44^v/1-2, 111^v/10-12); *să poată vedea acea făr’desăvîrșit și nespūsă mare adîncime a facerilor de bine a lui Dumnezeu* (AI, 102, 23–24); *și pre Dumnezeu carele e întrutot ieftin în veaci* (EÎ, 92, 16–17); *cu greutate mare, nesuferită și peste toată puțința* (RG, 136, 19–20); *țara cu dările o îngreua și era om curvariū preste samă* (LTMU, 125^v/21–22); *și aceia era iuți tare, cum nimenea nu putea trece* (TE, 66^f/6); *ese un feliu de muscă mitiutică (...)* și *ca roii iase multă fără seamă* (AB, 130^f/6–7)...

Există și alte procedee de realizare a superlativului mai puțin frecvente. Trebuie semnalate în primul rînd alte prefixe superlative. Dacă despre *prea* se arăta că este foarte frecvent în limba română veche (Ocheșeanu, 1959, p. 35), nu același lucru se poate spune despre *stră-*, întîlnit fie la adjective, fie în conversiuni substantivale: *Domnul, străluminătoriu meu și mîntuitoriu meu* (DPS, 29^f/1–2); *se apropie de arome pe strămoașa, de-i arată poamele frumoase* (MO, 9^f/1).

Procedeele realizate prin repetarea adjectivului, considerat de factură populară, este întîlnit și în limba română actuală: *Acea mare mare și largă, – aciaa gadine ce nu li-i numărul, jigăniū mici și mari* (TE, p. 202).

Superlativul obținut prin repetiție internă, de tipul *ceriul cერიului* (cf. Arvinte, 2004, p. XXX) are o istorie veche, pornind de la modelul ebraic, și, deși nu este foarte frecvent, a fost preluat de româna populară: *sfințitoriu și spășitoriu și domnedzeul domnedzeilor; Că acolo sînt toate muncile muncilor* (CS, 91^f/7–8; 112^v/16–17)...

S-a încercat, sub influență cărturărească, și impunerea superlativului din varianta clasică a latinei: *Duca de Saxonia care era għeneralīusemus, adecă mai mare preste toți għeneralii* (AB, 134^f/26-27).

3.2. Gradele de comparație

Sînt dispuse tot într-o configurație cu trei termeni: comparativul de egalitate, comparativul de inegalitate și superlativul relativ.

3.2.1. Comparativul de egalitate

Realizat la nivelul propoziției cu ajutorul expresiilor semiadverbiale comparative *la fel de* (*tot așa de, tot atît de, deopotrivă de*), iar la nivelul complementului prin *ca și, cît, cum* (cf. GALR I, p. 156), este frecvent reprezentat în texte. Numai că, în limba veche, se constată omisiunea semiadverbului: *să veți fi așa ca și noi* (PO, Gen, 34, 15); *au vrut putea da și mișeilor atîta ca și bogatului; și-l îndrăgește, nu într-alt chip, ce ca și trupul tău și ca sufletul tău* (TE, 121^f/13, 130^v/18); *Așea-i iubește ca și lumina ochilor săi* (Sicriul de aur, apud Dragoș, 1995, p. 108)...

Cînd acesta lipsește, uneori cu adjectiv cu tot, se realizează așa-zisul comparativ eliptic, foarte frecvent, persistînd și în norma literară actuală: *suspînru loru e ca prahul înraintea feței vîntului, ca lutul den cale; și au fost înrima mea ca ceara; ca vecenrului, ca frate nostru așa îngăduiu, ca plîngîndu și mîhniū așa mă smeriu* (PH, 17, 43; 21, 15; 34, 14); *iubește aproapele tău ca tinre însuți; mînca-va trupul vostru ca focul* (CV, 59^v/6–7, 66^f/12); *le părea că Hristos este om prost ca și alți oameni; ca și Petru în muntele Tavorului, așa și Zacheu* (VO₂, 295^v/21, 382^f/2); *obrazul lui strălucia ca soarele și veșmintele lui era albe ca zăpada; Cine iaste aceasta care să ivește ca zorile, frumoasă ca luna și aleasă ca soarile?* (AI, 9, 5–6)...

Lipsa adjectivului sau adverbului apropiat, cum s-a văzut, structurile respective de cele modale. De asemenea, uneori, structurile comparative intră în zona cantitativului, în poziții sintactice diverse: *și atîta era de mare, cît mainte* (PO, Gen, 9, 24); *să aibă a lua tot finul cît se va afla cosit* (AR, p. 114)...

În situații foarte rare, poate chiar accidental, complementul comparației exprimat printr-un nominal, în situația în care nu respectă cazul primului termen, stă la nominativ, nu la acuzativ, așa cum presupune regimul prepozițional al lui *decît*: *arată și noauo seamne să fim și noi creștini ca și tu* (CLRV, 92^v/6–7).

La nivel frastic, propoziția comparativă de egalitate este foarte frecventă. Foarte rar, se exprimă prin juxtapunere: *Așa grăiți, așa faceți* (CV, 60^r/3). Diversitatea conectorilor este la fel de mare ca cea din limba română actuală.

Se întîlnesc astfel, în structuri corelative, *cît*, *precît*: *Năpusti trebile țării, că precît îl iubea întîi, pre atît îl urîse apoi; Cîte războaie au bătut, atîte mănăstiri cu biserici au făcut; Ș-așe au lipsit de n-au luat domnia, cît s-ar rumpe un păr* (LTMU, 111, 1–2; LTMN, 189, 11–12; 285, 12–13); *astăzi acel neam atîta iaste de scăzut, de supus, de hulit și de ocărit și de mojit, cît milă să face tuturor celor ce știind, gîndesc ce au fost și la ce sînt* (ITR, 42^r/4–5); *și precît iaste întăritura, adecă ceriul tău de virtos și de mare, așe nădejdea mea cătră Dumnezău să fie tare și vârtoasă* (CO, Div, 33^v/11–12); *careea, pre cît iaste de adevărată, atîta iaste și de minunată* (CO, Ist, 80/5–6)...

Frecvent este și *cum*, cu variantele sale: *Cum vreți să faceă voao oamenii, așijderea faceți și voi lor; Cum nu ne teamem de somn și de odihnă, ce ne reposesăm cîndu ne culcăm, așa nu ne teamem de moarte* (TE, 89^v/4–5, 130^v/8–9); *Așa am vrut și am svătuit Domniia mea cu călugării noștri (...) cum scrisese la săborul cel dentîiu* (CLRV, 64, p. 187–188); *Cum trufia iaste întunearec, așa și smereniia lumină iaste și lucrul lui Dumnezău și de la svinția lui are începătură; cum sînt caprele sireape, batjocuricioase și put rău (...) așa și păcătoșii îmblă fără frică preste prileazurile a toată fărădeleagea* (EÎ, 9/7–8, 69/2–4); *că precum ceare împăratul dăjdii de la supușii lui, așa ceare și Dumnezeu de la creștini* (PRED, p. 108); *nu așa de craiu ascultă, cum de leage care le-au făcut ei; după cum le fusese altă boierie, așe șade și cu bănia la Divan* (LTMU, 44, 17–18, LTMN, 309, 2–3); *precum iaste cămilii greu prin urechile acului a întra, încă mai cu greu bogatului în împărăția ceriului* (CO, Div, 44^r/16–18)...

Foarte frecventă este și comparativa ireală, introdusă prin conectorii *ca și cum*, *ca și cînd*, sau prin variantele acceptate de norma de atunci *ca cînd*, *ca cum*, ...: *derept aceea Dumnezeu slobozi ca slugile popilor să cură cătră el, cum ca și cînd ară vrea să omoară pre el* (TE, 32^r/1–3); *că după noroc bun, iată, veni și rău ca cum ar fi de la Dumnezău însemnat; ca cum ar lua ei cîrpa unei fâmei din cap. Așe ține ei că or lua și or bate puterea împărăției turcești; Și așe căde turcii ca cînd ar căde niște pere coapte dintr-unu păr* (LTMU, 130^v/16–17, LTMN, 355^v/10–11, 359^v/5–6).

3.2.2. Comparativul de inegalitate

Cunoaște, așa cum s-a arătat, opoziția superioritate – inferioritate. Structura semantică pe care o reprezintă implică unele aspecte fundamentale: compararea a două obiecte din perspectiva unei însușiri (comparația omogenă), a două însușiri ale unui singur obiect (comparația neomogenă), comparația grad număr (cantitativă).

În mod normal, elementele angrenate în comparație sînt actanți. Prin anumite transformări, în comparație se poate face raportarea directă la anumite circumstanțe (comparația circumstanțială).

Comparativul de superioritate. În limba veche, în comparația omogenă, semiadverbul comparativ *mai* este generalizat. Trebuie arătat însă că, așa cum s-a întîmplat și cu *foarte*, unele texte vechi conservă utilizarea lui ca adverb propriu-zis, înainte de instrumentalizare: *Mintuitu-me-au (...) că se mai întăriră decît menre; Vestiiu și grăiiu: mulțiră-se mai decît numărul; Număraiu, mai decît arina mulți-se-vor; veri și mai decît neaua înrălbi-me-voiu; mai decît om bătrîru înțeleș* (PH, 17, 18; 39, 6; 138, 18; 50, 9; 117, 100); *mai iubea decît glas de alăute* (MO, 128^r/2); (cf. și *Mai iubăsc întunearecul decît lumina*, apud Zafiu, 2006, p. 218).

Diferențierea se făcea după felul în care se construia complementul comparativului.

Utilizîndu-se și astăzi în aromână (cf. Caragiu Marioțeanu & Saramandu, 2005, p. 106), construcția

cu de este, se pare, cea mai veche: *și era mai lung de toți oamenii; nu e nemica mai scumpu de cărturariul și mai curat nu e; și să vede copaciu nalt, mai nalt de toți copacii; să află oameni și mai înțelepți de tine* (A, 2^v/6–7, 7^v/5–6, 17^v/6–7, 53^f/6); *fiind mai mic de apostoli* (EÎ, 14, 3–4); *nu vă teamereți amu, de multe pasări mai buni seți voi; cu citu e mai bun Dumnezeu de noi...* (TE, 129^f/12–13, 145^v/9–10); *le va da cununii în capul loru, mai luminate de soarele* (CS, 47^f/15 – 47^v/1–2); *Ci noi, mai vechi de acelea nu căutăm* (ITR, 8^v/1).

Și adverbul cunoaște acest tip de construcție: *mai virtos de toți vrăjmașii miei fuii ponosluire vecinrilor miei* (PH, 30, 12); *și era înalt, mai sus sta de toți munții* (A, 17^v/5); *izbîndi dreptatea noastră mai virtos de cărtulari și farisei; mai virtos de toți oamenii (...)* *mai virtos de năsipul măriei* (EÎ, 6, 7–8; 10, 13–14); *de nu va mai multu de niște steaguri (...)* *n-au prinsu* (LTMC, 184^v/2–3)...

Procedeul s-a păstrat pînă astăzi în dacoromână, în comparația cantitativă: *Era lung de 500 de coți și gros de 400 de coți* (A, 9^f/5); *și au tăiat atuncea romanii mai mult de 300.000 de ovreai; ci mai multe de șapte, opt* (ITR, 25^v/5; 62^f/2); *ne-au lăsat în citiala istoricilor mai mulți de doi; cu puține dzile mai mult de 45 de ani însămiadză* (CO, Hr, 93, 7; 252, 14).

Departate de a se fi fixat, comparația cantitativă folosește, fără șansa de a-l impune în norma dominantă, și adverbul *decît*: *mai mulți era într-un loc decît 500 de frați* (TE, 36^v/5–6); *au stătut mai mult decît 200 de ani* (ITR, 60^v/1); *mai mult prețul decît tri mii de pungi de bani* (LTMN, 197, 7–8); *mare și preaslăvită, mai mult decît trei apostoli* (AI, 11, 25–26)...

Enunțurile cele mai frecvente sînt cele în care complementul comparativului (al adjectivului și al adverbului) se conformează normei dominante: *și muiară-se cuventele lor mai virtosu decît u untulu; mai ugodnic va fi lui Dumnezeu decît u vițel ce e giuncu* (PH, 54, 22; 68, 32); *să nu aibi nemică de să-ți fie mai drag și mai scump decît Dumnezeu* (EÎ, 132^v/7–8); *dorite mai virtos decît aurul (...)* *mai dulce-i decît miiarea și fagurul; mai cinstită decît heruvimii și mai slăvită nepotrivit decît serafimii* (DPS, 21^f/11; 208^f/16); *mai multu strica loruși decît u celor închiși* (LTMU, 34^v/18 – 35/1); *mai cruzi decît fiarale ceale nedumesticite (...)* *și decît aspidele și vasilicii* (ITR, 18^v/3–4); *mai lesne ar fi cuiva apa curgătoare a popri decît limbilor multe a stăpîni* (CO, Ist, 26/2–3); *nimic mai vrednic nu era decît pentru mărirea lui* (AI, 11, 12–13).

Uneori, atașarea adverbului la prepoziție nu se produce: *să te blagoslovească numele mieu mainte de citu voi u muri* (PO, Gen, 27/4); *numele mai adevărat, mai tocmit, mai alcătuit de cît toate* (PRED, p. 53); *n-au fost mai josu de citu alții* (LTMU, 50^v/7–8).

Uneori, în același enunț, se folosesc ambele adverbe de comparație: *Mai iubite-s decît aurulu și piatra cea curată multă și mai dulce e de miiarea și fagurul* (PH, 18, 11); *face ceva mai mult decît omul și mai sus de înțeleagerea lui* (EÎ, 308, 6)...

Comparația circumstanțială presupune, de regulă, raportarea la timp și spațiu: *n-au fost niciodată mai mare pustietate în țară decît atuncea* (LTMU, 119, 16–17); *mai puțină oaste era la Jolkovschii decît la Schinder-pășea* (LTMC, 180, 6); *și cîndai să nu pață mai rău decît întîiu* (LTMU, 18, 10–11).

Comparația neomogenă este destul de frecventă: *că scriitorii dentîiu (...)* *mai mult proști decît să știe carte* (LTMU, 3, 2–3); *văzîndu-l ei leșinîndu și mai mult mort decît viu* (LTMU, 109^v/20–21); *obicinuită iaste mai mult spre rău și împotriva adevărului, decît spre bine și spre plăcerea adevărîții* (CO, Div, 46/18–19); *cărora mai mult oarbă furtună decît buna socoteală le slujia* (CO, Ist, 502/7–8).

În limba latină, comparația neomogenă se realiza prin punerea ambelor adjective la comparativ: *non acrior quam pertinacior impetus; libentius quam verius* (DLF, p. 1136).

Comparativul de inferioritate este slab reprezentat. *Puțin* se folosea el însuși, destul de frecvent, ca adjectiv sau ca adverb, avînd grade de comparație: *pren puțin fuse se mute sufletulu mieu în iadu* (PH, 93, 17); *leagea lui Dumnezeu, – de-a firea puținii, că sînt puțini aleși și turmă puțină* (TE, 15^v/2); *micșurași-l pre însul cu puțin oarece de îngeri* (DPS, 7^f/6); *dară puțin lucru și puțin ajutor și știință avem de la aceastea; mai pre urmă, puține greale și reale au ajuns* (ITR, 5^f/7; 73^v/11); *și nu mai puțini apărători decît împotrivitori să afla* (CO, Ist, 105, 20)...

Se întîlnesc forme sufixate, cu tendința de a exprima astfel comparația (cf. și GALR I, p. 165): *iar mie puținel nu mi se oborriră picioarele, puținel nu se vărsară urmele meale* (PH, 72, 1–2); *Cu puținel l-ai făcut*

mai mic pre el de îngeri; carele au fost puțin mai mic de îngeri făcut (NTB, Pav, 2, 7–9); nici puțin nu văd lumina ceriului (EÎ, 28, 13)...

Un pas important în devenirea ca morfem al inferiorității a fost utilizarea lui ca adverb pe lângă adjective, cum s-a văzut, în tentativa de a explina inferioritatea extremă: puțin credincioase; puțin credincioși (NTB, Mt, 14, 31; 16, 8); puțin socotitoriule (CO, Div, 5^r/11), puțin rămași (ITR, 33^r/7–8)...

Faza următoare este cea a structurii comparativului de inferioritate: cel ce iaste de Dumnăzău cu oarece mai puțin decât îngerii zidit (BB, XXI).

La nivel frastic, propoziția subordonată comparativă (cu termenul de comparat adjectiv sau adverb) diferă de cea a comparativului de egalitate prin conectori. Adverbul/prepoziția prin care se construiește complementul comparativ (decît), la nivel frastic, devine conjuncție: n-avăm mai mare grije în ceastă lume decât să întrebăm și să ne învățăm de viața de veac (TE, 92^r/24–92^v/1); mai bine să moară machidonenii cu cînste, decât să trăiască cu rușine (A, 26^v/7–8); că mai bine iaste noauă să murim cu Hristos, decât să gonim noi umbra morței în lume (EÎ, 354, 4–5); mai bine multu va a păzi pe un cetățean și pămîntean de ai lui sănătos, decât ar ucide o mie de vrăjmași (ITR, 56^r/11–12); și să fîgăduia să le facă bine mai mult decât vor pofți ei (LTMU, 91, 13–14).

Apar și alte variante ale conectorului: mult mai înalt și mai slăvit dă cum era mai înainte (RG, 251^v/2–3).

Se constată utilizarea foarte frecventă a infinitivului în locul conjunctivului, ceea ce, conform uzanțelor actuale, transformă completiva în complement: mai bine e a nedejdi pre Domnulu decîtu a upovăi pre giudeț (PH, 116, 9); Mai lesne iaste cămillei pren lăuntru urechilor acului a treace, decât bogatul în împărăția ceriului a intra; Că mai scump lucru în ceastă lume nu poate fi cu hasnă și cu folos decât a asculta și a învăța și a ținea cuvintele lu Dumnezeu (TE, 95^r/9–13; 111^v/15–20). Acest lucru confirmă teoria evoluției infinitivului în limba română, care, în textele vechi, se folosea frecvent, ca și în limbile romanice, baza de plecare fiind latina populară (cf. Frâncu, 2000, p. 127).

Foarte frecventă este în textele vechi și comparativa progresivă: Și cu cît mai multă avuție dobîndește omul, cu atîta și mai mișelu se face; cu cîtu e mai bun Dumnezeu de noi, cu atîta iaste mai bună bogăția ceriului decât a ceștii lumi (TE, 95^r/1–2, 145^v/8–9); Cu atîta mai cînstit făcut decât îngerii, cu cît au luat nume mai pe deasupra decât ei; Că cu atîta cînste-i mai destoinic acesta de Moisi, cu cît are mai mare cînste cela ce au zidit casa decât casa (NTB, Pav, 291^r/4; 292^v/3); pre cît mai mult cu cît în oală mai mult fierbe aurul, cu atît mai lămurit iasă; precît prin mai multă vreme acopere, pre atîta mai tare să descopere (CO, Ist, I, 73, 16–17); mai multă pedepsindu-mă (...) cu atît mai de frumoasă cunună, podoabă să mă spodobăsc (CO, Div, 31^r/4–5, 7–10)...

3.2.3. Superlativul relativ

Este inclus, de regulă, la gradele de comparație, pentru că, din punct de vedere semantic, este un comparativ generalizat: carnea noastră este mai dulce de toate cărnile pre lume; cai arăpești, mai frumoși de toți caii pre lume (A, 23^v/5–6; 39^v/3–4). De aceea, multe forme de comparativ au valoare superlativă: dar mai rău și mai spurcat și mai varvar și mai tiran nu era alt om pre aceli vremi (LTMN, 282^v/8–9); mai tari, mai iuți și mai putincioasă dihanie decât dînșii, alta a fi nu să poate (CO, Ist, 2, 10–11).

Al doilea argument, pentru care se consideră că aparține comparației, este existența complementului comparației (în sintaxa latină era complement al superlativului). Foarte frecvent se folosește însă absolut, complementul fiind doar presupus: Ficiorul tău cel mai mic, Dorif (...) vine și caută pre cel sol (A, 54^r/4–5); dzilele annilor noștri (...) iară cei mai mulți ustenită e și lingoare (PH, 89, 10); Aceasta ce auziiu de la fiul meu cel mai mic și mă umiliu (EÎ, 42, 2); aceasta iaste cea mai mare și mai întîi pricina stricăciunii și a supărării monarhiei romane (ITR, 62^v/4–5)...

Structurile inferiorității (superlativul relativ invers) încearcă să se fixeze în limba română veche: din doao rele cel mai puțin rău alegînd (RG, 135^v/6); Căci la cei mai puțin domoliți, neputința prinde obrazul puținții (CO, Ist, I, 13/7) (cf. și Găitănanu, 2013, p. 46).

Complementul comparativului (partitiv) se construiește, ca în latină, cu genitivul, cu între și cu din /

dintre, de multe ori, prezența acestuia, funcționând și în absența lui *mai* sau *cel* (cf. Frâncu, 2009, p. 276): *cum au înviat pre fata celui mai-mare al besoarecei* (TE, 74^r/24 – 75^r/1); *să-i împreune cu cei mai mari ai turcilor* (AB, 122^{bis v}/11–12); *dintru care tot cea mai puțină parte s-au scris din câte au făcut el* (RG, 162, 32); *De nu te vei cunoaște pre tine, cea frumoasă întru fâmei; de la frățior, cea frumoasă în muieri?* (BB, Cînt, I, 7; V, 10); *carii era mai credincioși din boierii săi* (LTMU, 69^v/12).

După cum se observă, fixarea marcatorelor pentru comparația generalizată, exprimată de superlativul relativ, nu se încheiase încă.

4. Concluzii

Descrierea modalităților de manifestarea a gradăției adjectivale și adverbiale a scos în evidență direcțiile de evoluție a acestora, de la primele texte, pînă la cele din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. S-a putut oferi astfel baza relaționării cu normele limbii române actuale.

Aceste direcții de evoluție au început din latina populară, ce prezenta față de latina literară deosebiri importante, preluate de toate limbile romanice.

Descrierea diacronică a scos în evidență procesul dificil de gramaticalizare a marcatorelor implicați în gradăție, cât și coeficientul de stabilitate a unor conectori specifici pozițiilor sintactice respective, generate la nivel propozițional și frastic. Sigur, ulterior, este de așteptat o diversificare a nuanțelor prin exemplificări noi.

Bibliografie

A. Studii

- Arvinte, V. (2004). *Normele limbii literare în Biblia de la București (1688)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- Blaise, A. (2000). *Manual de latină creștină*, Editura Amarcord, Timișoara.
- Brăescu, R. (2012). *Adjectivul în română. Sintaxă și semantică*, Editura Universității din București.
- Bujor, I. & Chiriac, Fr. (1971). *Gramatica limbii latine*, Editura Științifică, București.
- Caciuperi, A. (1985). *Gramatică armânească*, Freiburg.
- Caragiu Marioțeanu, M. (1975). *Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Caragiu Marioțeanu, M. & Saramandu, N. (2005). *Manual de aromână: Carti trî învițari armânești*, Editura Academiei Române, București.
- Dimitriu, C. (1999). *Tratat de gramatică a limbii române. I, Morfologia*, Institutul European, Iași.
- Dragoș, El. (1995). *Elemente de sintaxă istorică românească*, Editura Didactică și Pedagogică, București.
- Frâncu, C. (2000). *Conjunctivul românesc și raporturile lui cu alte moduri*, Casa Editorială Demiurg, Iași.
- Frâncu, C. (2009). *Gramatica limbii române vechi (1521–1780)*, Casa Editorială Demiurg, Iași.
- GALR I = *Gramatica limbii române. I, Cuvântul*, vol. coord. de V. Guțu Romalo, Editura Academiei Române, București, 2008.
- GALR II = *Gramatica limbii române. II, Enunțul*, vol. coord. de V. Guțu Romalo, Editura Academiei Române, București, 2008.
- Gafton, Al. (2001). *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- Găitănar, Șt. (2013). *Gradația adjectivală: evoluție, sistem, metalimbaj*, în vol. *Limba română. variație sincronică, variație diacronică*, editat de R. Zafiu, A. Ștefănescu și C. Mârzea Vasile, Editura Universității din București, București, p. 45–52.
- GBLR = *Gramatica de bază a limbii române*, vol. coord. de G. Pană Dindelegan, Editura Univers Enciclopedic Gold, București, 2010.
- Iliescu, M. (2006). *L'article adjectival roumain; un exemple de récurrence typologique cyclique*, în „Revue roumaine de linguistique”, IV, p. 159–164.
- Jordan, I. & Robu, V. (1978). *Limba română contemporană*, Editura Didactică și Pedagogică, București.
- Irimia, D. (2008). *Gramatica limbii române*, Editura Polirom, Iași.
- Izverna-Tarabac, I. (2008). *Studii de lingvistică*, Editura Universității Suceava, Suceava.
- Niculescu, Al. (1999). *Individualitatea limbii române între limbile romanice. 3, Noi contribuții*, Editura Clusium, Cluj-Napoca.
- Ocheșeanu, R. (1959). *Prefixe superlative în limba română*, în SMFC, I, Editura Academiei Române, București, p. 29–51.
- Pană Dindelegan, G. (1992). *Sintaxă și semantică. Clase de cuvinte și forme gramaticale cu dublă natură*, Tipografia Universității, București.
- Stati, S. (1961). *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, Editura Academiei Române, București.

Wald, L. (1965). *Adjectivul. Gradele de comparație*, în vol. *Istoria limbii române. I*, redactor responsabil: Al. Rosetti, Editura Academiei Române, București, p. 138–147.

Zafiu, R. (2006). *Observații asupra construcției comparative din română*, în vol. *Limba română. Aspecte sincronice și diacronice*, coord. de G. Pană Dindelegan, Editura Universității din București, București, p. 215–225.

B. Dicționare

DELL = Ernout, A. & Meillet, A. (1994). *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris, Klincksieck.

DEX = *Dicționarul explicativ al limbii române*, conducătorii lucrării: acad. I. Coteanu, L. Seche și M. Seche, Editura Univers Enciclopedic Gold, București, 2012.

DER = Ciorănescu, Al. (2001). *Dicționarul etimologic al limbii române*, Editura Saeculum I.O., București.

DLF = Quicherat, L. & Daveluy, A. (1922). *Dictionnaire latin-français*, Paris, Librairie Hachette.

DLL = Guțu, Gh. (2002). *Dicționar latin-român*, Editura Humanitas, București.

MDA = *Micul dicționar academic, IV*, redactorii responsabili: M. Sala și I. Dănăilă, Editura Univers Enciclopedic, București, 2003.

C. Surse

A = *Alexandria*, studiu introductiv, ediție și glosar de F. Zgraon, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2006.

AB = *Istoria Țării Românești (Anonimul Brâncovenesc)*, ediție întocmită de C. Grecescu, Editura Științifică, București, 1959.

AI = Antim Ivireanu, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de G. Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972.

AR = *Arhiva istorică a României*, vol. 1, 1864–1865, ediție critică de I. Oprișan, Editura Saeculum I.O. București, 2013.

B = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune ortodoxă, București, 2008.

BB = *Biblia adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, Editura Institutului Biblic și de Misiune a Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988.

Cî = *Carte cu învățătură (1581)*, publicată de S. Pușcariu și A. Procopovici, Atelierela Grafice Socec & Co, București, 1914.

CLRV = *Crestomația limbii române vechi*, Volumul I (1521–1639), Editura Academiei Române, București, 1994.

CO = Dimitrie Cantemir, *Opere*, ediție de S. Toma, V. Cîndea, N. Stoicescu, Editura Academiei Române, Univers Enciclopedic, 2003.

CPV = Teodor Corbea, *Psaltirea în versuri*, ediție, studiu introductiv, note și glosar de A.-M. Gherman, Editura Academiei Române, București, 2010.

CR = *Crestomație romanică*, vol. I, întocmită sub conducerea acad. I. Iordan, Editura Academiei Române, București, 1962.

CS = *Codex Sturdzanus*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 1993.

CV = *Codicele voronețean*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de M. Costinescu, Editura Minerva, București, 1981.

DPS = Dosoftei, *Psaltirea de-nțales*, text stabilit și studiu lingvistic de M. Cobzaru, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007.

Eî = *Evanghelie învățătoare* (Govora, 1642), ediție, studiu introductiv, note și glosar de A.-M. Gherman, Editura Academiei Române, București, 2011.

ITR = *Istoriia Țării Rumânești*, atribuită Stolnicului Constantin Cantacuzino, ediție critică, studiu filologic, studiu lingvistic, glosar și indice de nume proprii de O. Dragomir, Editura Academiei Române, 2006.

LTMC = Miron Costin, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace, Cronica polonă...*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958.

LTMN = Ion Neculce, *Opere, Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție critică și studiu introductiv de G. Ștrempel, Editura Minerva, București, 1982.

LTMU = Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955.

MO = Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică, însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, Editura Minerva, 1989.

NT = *Novum Testamentum Graece et Latine*, ed. K. Aland și B. Aland, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1984.

NTB = *Noul Testament 1648*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, Alba Iulia, 1988.

PH = *Psaltirea Hurmuzaki*, studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de I. Gheție și M. Teodorescu, Editura Academiei Române, 2005.

PO = *Palia de la Orăștie (1682)*, text stabilit și îngrijire editorială de V. Arvinte, I. Caproșu și Al. Gafton, Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza" Iași, 2005.

PRED = *Predoslovii*, antologie și cuvânt înainte de T. Nedelcea, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1994.

RG = Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod (1688–1714)*, studiu introductiv și ediție critică întocmită de A. Ilieș, Editura Academiei Române, 1970.

TE = Coresi, *Tâlcul evangheliilor și Molitevnice rumânesc*, ediție critică de V. Drimba, cu un studiu introductiv de I. Gheție, Editura Academiei Române, București, 1998.

VO₁ = Varlaam, *Opere, Răspunsul împotriva Catihismului Calvinesc*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de M. Teodorescu, Editura Minerva, București, 1984.

VO₂ = Varlaam, *Opere, Carte românească de învățătură, Răspunsul împotriva Catibismului Calvinesc...*, alcătuire, transcriere a textelor, note și comentarii, glosar și bibliografie de M. Neagu, Editura Hyperion, Chișinău, 1991.